

Obr. 1 Socha panovníka Haremheba klečícího před bohem Atumem (foto M. Frouz)

Héliopolský bůh stvořitel Atum a jeho charakteristika ve Staré říši

Marie Hlouchová

Božstvo, jehož jméno v současnosti čteme jako Atum, bylo v Héliopoli, hlavním centru slunečního kultu, považováno za boha stvořitele. Existence Atuma je doložena od Staré říše a následně se s ním setkáváme po celou dobu existence staroegyptské civilizace. V průběhu doby nabýval nových rolí a funkcí, získával také čím dál více atributů a v neposlední řadě s ním byla postupně spojována mnohá posvátná zvířata.

Různé encyklopedie staroegyptských božstev uvádějí celkovou charakteristiku bohů, což znamená, že představují všechny jejich role, jež získali v průběhu staletí, resp. tisíciletí. Je nutné si uvědomit, že starověká civilizace na Nilu

trvala bezmála tři tisíciletí, proto je naprosto logické, že procházela určitými změnami, a to jak v oblasti politické a kulturní, tak i náboženské. Předkládaný článek nejdříve představí obecnou charakteristiku boha Atuma, přičemž

poskytne přehled jeho základních rolí a jeho posvátných zvířat a atributů, o nichž svědčí četné egyptské prameny pocházející z různých období, ať již písemné, ikonografické nebo archeologické. S většinou atributů a posvátných zvířat se lze setkat nejdříve od Nové říše a jejich počet se navyšuje ještě v Ptolemaiovské a Římské době.¹ Jaké však byly Atumovy původní role, ještě bez pozdějších nánosů? A je vůbec možné vysledovat, kam až sahá jeho původ? Na tyto otázky se článek pokusí přinést odpovědi ve své druhé části.

Atum v průběhu staletí

Podíváme-li se na Atuma optikou jeho celkové charakteristiky,² je zřejmé, že byl považován za prvotní božstvo a stvořitele světa, bohů a lidí, díky čemuž byl označován za otce a vládce bohů a jako předchůdce a otec panovníka byl též spojen s královskou ideologií. Ve své roli stvořitele stál v čele héliopolského Devatera. Kromě toho se u něj vyskytuje sluneční aspekt – byl považován za večerní, zapadající a noční podobu slunce. V některých pramenech je možné nalézt zmínky o Atumově oku, což v určitých případech může odkazovat i na Měsíc jako kosmické těleso (Pinch 2002: 112). Atumovi se rovněž dostalo chthonických aspektů a vystupoval jako ochránce zesnulých. Navíc pronikl i do lidové zbožnosti, v jejímž rámci byla jeho ruka považována za mocný talisman.

Hlavní centrum Atumova kultu, jak již bylo uvedeno výše, pojmenovali Řekové Héliopolis, „Město slunce“. Sami staří Egypťané jej však nazývali Iunu, „Město pilířů“, neboť slovo *iun* znamenalo pilíř, jenž je někdy označován jako sluneční pilíř (Janák 2009: 89), což mohl být prapůvodní předmět uctíváný v Héliopoli.³ Předpokládá se, že mohl být prototypem obelisku, jednoho z hlavních symbolů spojovaných se slunečními bohy.⁴ Jak pilíř *iun* vypadal, je známo zejména díky hieroglyfické značce, která zachycovala jeho schematizovanou podobu: .⁵ Jedná se o pilíř se zešíkmeným vrškem, z něhož vybíhá krátký štíhlý prvek. Mohl být buď hladký, anebo kanelovaný, například právě ve Staré říši. Jeho symbolika však doposud není spolehlivě vysvětlena.

Do Héliopole byl postupem času (již v průběhu Staré říše) koncentrován kult slunečních božstev té doby, zejména hlavního slunečního boha Rea, a tak se stala střediskem slunečního kultu. Město se nacházelo na území dnešních severovýchodních předměstí Káhiry, kterými jsou el-Matarija, Tell el-Hisn a Ain Šams. Jde o hustě zalidněné oblasti, což velmi ztěžuje archeologický výzkum, a následkem toho mnohé informace o jednom z nejvýznamnějších náboženských center starého Egypta chybí.

V průběhu doby však existovala ještě mnohá další kultovní centra, kde byl Atum uctíván. Jednalo se například o město Pithom, eg. *Pr-Imw*, což znamená „Dům/Místo (uctívání) Atuma“, nacházející se ve východní deltě. S Atumovým kultem je možné se setkat rovněž ve městě Hebet, také v Médúmu, Hérakleopoli (eg. Henennisut), případně v Thébách. Později se jedním z jeho významných kulturních center stala i Dendera, kde se nacházel hlavní chrám zasvěcený bohyni Hathoře. Atum byl s tímto místem spojen zejména proto, že Dendera se staroegyptsky nazývala Lunet. V toponymu Lunet se vyskytuje slovo *iun*, tedy slovo, které

Obr. 2 Pták *benu* (kresba J. Malátková)

se stalo základem označení pro město, kde se nacházela hlavní Atumova svatyně (viz výše). Lunet pak Egypťané do jisté míry chápali jako ženský protějšek Iunu. Později byla Dendera dokonce nazývána *t3 tm*, „Atumova země“.

Postupem času byla do souvislosti s Atumem dávana mnohá posvátná zvířata, která poukazovala na jeho různé role a funkce. Karol Myśliwiec (1978: 168–172) vyčlenil čtyři hlavní role Atuma, k nimž se dají přiřadit posvátná zvířata: prabožstvo, božstvo se slunečním aspektem, ten z Héliopole a pán podsvětí. Toto rozdělení ovšem nelze brát absolutně, neboť více posvátných zvířat mohlo přebírat různé Atumovy role.

Jako první Atumovo posvátné zvíře lze uvést ptáka *benu* (obr. 2), který je známější pod řeckým označením fénix⁶. *Benu* byl spojován se znovuzrozením, obnovou a životem⁷ a podle staroegyptských představ měl jeho život trvat 1461 let.⁸ Tento časový úsek byl nazván fénixovou periodou a po jeho uplynutí si měl *benu* vystavět hnízdo z vonných větví, kde měl shořet a následně se znovu zrodit. Ve Staré říši měl podobu konipasa, později byl zobrazován jako světle modrá nebo šedá volavka s dvěma dlouhými pery na hlavě, jež v některých případech spočívala na kameni *benben* (viz níže).

Za jeden z Atumových projevů v lidském světě byl považován též héliopolský býk Meruer, neboli Mnevis. Lev, tele, beran, had, opice, promyka, úhoř, sokol, ještěrka, krokodýl a skarab neboli vruboun posvátný patří k dalším zvířatům spojovaným s Atumem. Někdy se objevují také kompozitní vyobrazení blíže neidentifikovatelného ptáka, případně hada s beraní hlavou.

Jistě není bez zajímavosti, že v některých případech vystupují ve spojitosti s Atumem také býci Ápis a Búchis (Myśliwiec 1978: 34–37). Ápis byl ve starověkém Egyptě jedním z nejvýznamnějších posvátných zvířat a primárně byl spojován a memfidským bohem Ptahem, jenž byl považován za patrona řemeslníků. Ápis později splýnul rovněž s bohem zesnulých Usirem. Býk Búchis byl zprvu posvátným zvířetem válečnického boha Moncu. Spojitost mezi těmito býky a Atumem lze hledat zejména v oblasti zásvětních představ a víře ve znovuzrození. Zajímavostí je, že Búchidovo kultovní centrum se nacházelo v Arman-tu, jehož staroegyptské jméno znělo zpočátku Iunu a od 18. dynastie Iunu Šema, což poukazuje na určitou spojitost

mezi tímto městem a Héliopolí (Mond 1934: 24). Kromě toho pohřebiště Búchidů bylo nazýváno Domem Atuma (Mond 1934: 7).

Atum byl poměrně často zobrazován na zdech různých chrámů a na těchto výjevech lze pozorovat množství symbolů a atributů s ním spojených. Nejčastěji býval vpodobňován jako stojící nebo sedící muž s klasickými božskými symboly, hieroglyfickou značkou *anch* a žezlem *was*. *Anch* v egyptštině znamenalo život a žezlo *was* poukazovalo na božskou moc. Atum míval na hlavě nejčastěji dvojitou korunu Horního a Dolního Egypta (obr. 1), někdy také korunu *atef*: , případně i bílou korunu zvanou *vereret*. Mimo chrámové okrsky byl často zobrazován s korunou *šutej*: .⁹ V některých případech mohly jeho ruce svírat žezlo a důtky, odznaky panovnické moci. V pozdějších obdobích se k atributům Atuma připojil ještě luk a nůž. V této souvislosti stojí za zmínku, že Atum jako bůh stvořitel a dárce královského úřadu vystupuje rovněž ve scénách zachycujících korunovaci panovníka.

Kromě posvátných zvířat a atributů byly s bohy spojovány různé rostliny a ani Atum v tomto ohledu není výjimkou. Byla s ním dávána do souvislosti například vrba a některé prameny se zmiňují o stromě nazývaném *tem*, který prozatím není spolehlivě blíže určen. Atum byl rovněž jedním z bohů, který vystupoval ve scénách zapisování roků vlády panovníka na listy stromu *išed* (obr. 3). Nejčastěji se v těchto scénách vyskytují božstva spojovaná s písmem, bůh Thovt a bohyně Sešat, ale někdy je možné setkat se i s Atumem.¹⁰

Velmi významným předmětem v Atumově kultu byl kámen nazývaný *benben*, jenž byl v podstatě nejposvátnějším fetišem v Héliopolí. Měl symbolizovat posvátný

Obr. 3 Atum (vlevo) zapisující záznamy na listy stromu *išed* (foto M. Frouz)

Obr. 4 Obelisk Senusreta I. v Héliopolí (foto M. Hloučová)

pahorek, který se zvedl z nehybných vod praoceánu Nun a na němž pak Atum vykonal své stvořitelské dílo.¹¹ Dopadly na něj také první sluneční paprsky. Někdy byl považován ze zkamenělé Atumovo sperma (Bauval 1989: 12), které rovněž hrálo důležitou roli při stvoření světa (viz níže). Věřilo se také, že se na něm denně rodí slunce. Kámen *benben* se bohužel do dnešních dnů nezachoval, ale podle určitých indicií mohl mít kuželovitý tvar a snad byl být meteorického původu (Bauval 1989: 12). Svůj odraz našel také v architektuře a stal se předobrazem obelisků, nejdůležitějších symbolů slunečního kultu (Habachi 1988: 5).

Obelisk představuje do výšky protáhlý, čtyřhranný kamenný monolit, který je zakončen pyramidem, jež se egyptsky nazývalo *benbenet* (obr. 4). Pyramidion ve starověku bývalo obloženo kovovými pláty k zachycení prvních a posledních slunečních paprsků. Zpočátku obelisky nemusely být výhradně monolitické, neboť se předpokládá, že ve slunečních chrámech 5. dynastie tvořil monumentální prvek právě obelisk, který však býval postaven z kamenných bloků.¹² Obelisky byly často umístovány na podstavec a podle některých badatelů měl podstavec odkazovat na tzv. Vysoký písek v Héliopolí, na místo, na němž se vynořil počáteční pahorek (Ricke 1935: 108). Obelisky byly vztyčovány především v páru a ve většině případů jsou popsány hieroglyfickými nápisy. Hans Bonnet se domnívá, že byly v páru vztyčovány kvůli odkazu na bohy Rea a Atuma (Bonnet 1952: 540). S tímto tvrzením do jisté míry souhlasí německý badatel Karl Martin, jenž tvrdí, že východní obelisk byl spojován s Re-Harachtejem a západní s Re-Atumem. Mohlo by se ale také jednat

o odkaz na slunečního boha a panovníka (Martin 1977: 35). Taková konkrétní symbolika obelisků však není dosud spolehlivě prokázána.

Atum býval dáván do souvislosti s velkým množstvím jiných bohů. Kromě héliopolského Devatera a hermopolského Osmera (viz níže) vystupuje ve vztahu k Atumovi například bůh Nefertem, Moncu, Ptah nebo Sobek. Egyptskému náboženství je vlastní, že synkreticky spojovalo mnohá božstva. Atum byl takto spojován například s Reem, Cheprerem, Re-Harachtejem nebo Amonem.

Těsné spojení lze vypozařovat i mezi Atumem a lvím božstvem Rutejem. Rutej byl podobně jako Atum považován za prvotní božstvo. Byl spojován s oběma horizonty, se znovuzrozením, s umírajícím a nově se rodícím sluncem. Egyptané věřili, že přinášel nilské záplavy. Zastupoval také včerejšek a dnešek. Byl zobrazován jako lev nebo dva lvi zády k sobě.¹³

Rovněž mnohé bohyně, jako například Hathor, Bastet nebo Sachmet, mají co do činění s Atumem. Atum byl považován za oboupohlavní bytost, ale poté, co dokončil své stvořitelské dílo, zůstal mužským božstvem, a díky tomu k němu byly přiřazeny bohyně Iusaas a Nebthetepet zastupující ženský princip při stvoření, případně Atumovu ruku.

Kosmogonie uvádějící Atuma

O tom, jak si Egyptané představovali počátek světa, vypovídá několik kosmogonií, které vznikly v různých náboženských střediscích (viz například Janák 2009: 87–113). V souvislosti s tématem článku je nejdůležitější ta, kterou vytvořili kněží z Héliopole a jež seznamuje s tím, jak ke stvoření došlo a jak se zrodilo prvních devět, v některých případech deset, bohů. O stvoření světa a prvního božského páru bude pojednáno níže. Na tomto místě jen uvedme, že zmíněná skupina devíti (či desíti) bohů se nazývá Devatero, případně Velké devatero, a řadí se sem božstva Atum, Šu (světlo, vzduch) a Tefnut (vlhkost), Geb (země) a Nut (nebeská klenba), Usir a Eset, Sutech a Nebthet, a někdy i Hor Velký. Šu a Tefnut byli potomky Atuma a dali život dalšímu božskému páru Gebovi a Nutě, jejichž dětmi byli ostatní bohové Devatera. Uvedený přehled je jakýmsi kanonickým pořadím bohů Devatera. V určitých situacích však čtyři posledně uvedení bohové mohou stát v jiném sledu a někdy je rovněž doplňuje Hor, který se vyskytuje na třech různých místech, což do značné míry souvisí s jeho odlišnou rolí. Je uváděn buď mezi Esetou a Nebthetou, nebo mezi Usirem a Sutechem, anebo stojí za Nebthetou na konci Devatera. Důvodem je to, že ve starověkém Egyptě existovalo mnoho forem boha Hora. Někteří badatelé hovoří dokonce o tom, že nešlo o jednoho boha, ale o několik bohů stejného jména, proto by se možná mělo mluvit o Horech (například Allen 1916: 10; Meltzer 2001: 119). Jde však spíše o jedno božstvo, které vystupuje ve velkém množství nejrůznějších forem, rozdělitelných na dvě základní skupiny: nebeský Hor a Hor jako syn Usira a Esety (Janák 2005: 77; podrobněji viz také například Griffiths 1960: 12–15). Nebeský Hor byl synem Nuty a většinou byl uváděn na konci Devatera (podrobněji viz Tillier 2013).

V Egyptě však vzniklo několik dalších kosmogonií a postupně byl do nich začleněn i Atum. V první řadě se jedná

o hermopolskou kosmogonii, jež vznikla v Hermopoli, středisku kultu boha moudrosti a písma Thovta, dnešním Ešmúnénu. V egyptštině znělo jméno města Chemenu, což je označení pro číslovku osm. Tím se odkazovalo na Osmero božstev, která podle místních představ hrála nejdůležitější roli při stvoření světa. Osmero tvořily čtyři páry božstev: Nun a Naunet (nehybné vody), Heh a Hauhet (bezmeznost), Kuk a Kauket (temnota) a Tenemu a Tenehut (neuspořádanost). Poslední pár byl od Střední říše nahrazován Amonem¹⁴ a Amaunetou (skrytost) a v Pozdní době se objevuje ještě dvojice Gerh a Gerhet (noc). Vždy jde tedy o jedno mužské a jedno ženské božstvo. Mužští členové Osmera byli zobrazováni s žabí hlavou a ženská božstva s hadí hlavou. Bohové Osmera existovali již před stvořením, a z toho důvodu se zdají být variantou praoceňanu Nun z héliopolské kosmogonie (viz níže). Na základě jejich činnosti vystoupal z počáteční pralátky tzv. Ostrov plamenů, případně vejce nebo kosmický lotos, a až poté vystoupalo slunce a došlo ke stvoření světa. V Hermopoli byl za stvořitele považován Thovt. Spojitost Atuma s Osmerem se odráží v představě, že Atum měl být vytvořen touto skupinou božstev.

Další kosmogonie vznikla v Memfidě, prastarém hlavním městě sjednoceného Egypta a kultovním střediskem boha Ptaha. Je známa díky tzv. Šabakově kameni, pocházejícím z 25. dynastie, avšak zaznamenávajícím patrně i mnohé starší představy. Uvádí se, že svět a bohové byli stvořeni bohem Ptahem, a to pomocí srdce a jazyka, tedy myšlenky a slova. Jelikož Ptah dal vzniknout všem bohům, postavil je vůči sobě do podřízeného postavení. Toto platí rovněž pro Atuma.¹⁵ Jedná se o podobnou koncepci jako v případě hermopolské kosmogonie, tedy o snahu inkorporovat héliopolského stvořitele do vlastní kosmogonie. Je však zajímavé pozorovat, že héliopolská teogonie Ptaha a božstva Osmera do své koncepce nezahrnula.

Psaní a význam jména

V průběhu doby existovalo několik variant psaní a pravděpodobně také výslovnosti jména boha Atuma. Základ jména tvoří dvoukonsonantní značka *tem*, jež byla v hieroglyfickém písmu zapisována pomocí saní: (U15). V naprosté většině případů je doplněna o fonetický komplement *t*: (X1). Někdy může být vypsán rovněž druhý fonetický komplement *m*: (G17). Později se k uvedeným značkám přidává ještě prefix *i*: (M17), případně sufix *w*: (G43).

Staroříšská forma jména však byla zapisována pouze dvoukonsonantní značkou *tem* a fonetickým komplementem *t*. Je nutné zmínit, že již hlavní pramen pro pochopení charakteristiky boha Atuma, tedy Texty pyramid, uvádí několik variant psaní. V první pyramidě, kde se Texty pyramid vyskytly, tedy Venisově, je jméno boha zapisováno nejdříve dvoukonsonantní značkou, za níž následuje fonetický komplement. V dalších pyramidách většinou komplement *t* předchází značka *tem*, což je poměrně zajímavý detail, ukazující, že ortografie jednotlivých slov ve Staré říši nebyla ještě zdaleka ustálená. Odlišná ortografie jména se uplatnila i u stejných říkání: Například říkání nacházející se jak ve Venisově pyramidě, tak v pyramidách ostatních panovníků, je v prvním případě v naprosté většině na-

psáno jako *tm-t*, zatímco u ostatních je ve stejném říkání *t-tm*. Zdali tento ortografický rozpor může ukazovat i na jiné nuance, zůstává bohužel nejasné, spíše se však zdá, že zde roli hrála zmíněná neustálená ortografie hieroglyfického písma.

Někteří badatelé se zabývali také tím, proč se Atumovo jméno píše pomocí saní. Wolfhart Westendorf (1983: 85) to zdůvodňuje tak, že saně byly vedle bárek jedním z dopravních prostředků slunečního boha.

Atumovo jméno bylo odvozeno od výrazu *tem*. Ve staré egyptštině existuje několik slov, která se podle našich dnešních znalostí staroegyptštiny přepisují jako *tem* a jež mají velmi podobnou ortografii, avšak liší se významem. Jedno z nich znamená „všechno“, další „být úplný“, objevuje se také význam „dokončit“ a v určitých případech se používá jako zápor. Všechny významy slova *tem* jsou spojovány s Atumovou charakteristikou a jeho jméno se překládá jednak jako „Úplný“, jednak jako „Ještě neexistující“. Význam „Úplný“ značí, že Atum v sobě jako prvotní božstvo obsahoval všechny jednotliviny, které poté uvedl v reálnou existenci, a „Ještě neexistující“ může odkazovat na jeho pobývání v temných a nehybných vodách praoceánu Nun, z něhož se v jednom okamžiku, Egyptany nazývaném *sep tepi*, zvedl v podobě prvotního pahorku *benben* a později na něm vykonal své stvořitelské dílo.

Atumův původ

Vzhledem k tomu, že se k bohu Atumovi zatím nepodařilo nalézt žádné starší prameny, než jsou Texty pyramid, je velice těžké dopátrat se jeho původu. Existuje několik názorů, jež se snaží tuto problematiku vysvětlit. Podle Kurta Setheho (1930: 95) byl Atum teologickou spekulací a abstraktní ideou, vytvořenou kněžnými z Héliopole v době sjednocení Horního a Dolního Egypta do jednotného státu. Sethe (1930: 96) se tak domníval na základě toho, že jednou z Atumových hlavních insignií je dvojitá koruna Obou zemí, a proto jej považoval za boha sjednocení. Toto tvrzení se však nezdá být pravdivé, neboť z oné doby neexistují pro Atuma žádné doklady. Dá se předpokládat, že kdyby byl skutečně bohem sjednocení, panovníci prvních dynastií by na něj často odkazovali. V Raně dynastické době má navíc jasné vůdčí postavení v královské ideologii nebeský bůh Hor. Je pravděpodobnější, že Atum získal dvojitou korunu až druhotně, když byl jako stvořitel světa spojen s královským úřadem, protože se svým stvořitelským aktem stal otcem a vládcem bohů a byl rovněž považován za předchůdce a otce panovníka.

Podle dalšího názoru byl Atum původním božstvem uctívaným v Héliopoli, neboť jeho častými epitety jsou *nb Twnw*, „Pán Héliopole“, a *Twnw(j)*, „Héliopolský“. Mnoho badatelů v tom vidí odkaz na pradávne spojení s tímto městem. Tato hypotéza se jeví jako velmi pravděpodobná a vyvrací Setheho názor. Pro tvrzení, že Atum byl skutečně původním héliopolským božstvem, neexistuje však kromě uvedených epitet mnoho prokazatelných pramenů. Ostatně pramenná báze týkající se počátků Atuma je celkově velmi omezená, přesněji v podstatě žádná. Doposud není znám žádný pramen z Raně dynastické doby, který by Atuma zmiňoval. Snad jen jedna pečeť z doby vlády Peribseny (Kaplony 1963: Abb. 368) by podle ná-

zoru Ludwiga Morenze mohla na Atuma odkazovat. V nápise na této pečetě se objevuje výraz „Zlatý“, což je podle Morenze (2002: 156) označení slunečního božstva, a to buď Atuma, nebo Rea. Jde ovšem o naprosto ojedinělou zmínku, která navíc není ani bezpečně dokazatelná, a proto ji nemůžeme považovat za spolehlivý pramen.

Podobná situace týkající se zmínek o Atumovi platí i pro počátek Staré říše. S prvními doklady se setkáváme až v Textech pyramid, které se objevují v závěru 5. dynastie. Problematice Atuma v těchto textech bude pozornost věnována níže.

V souvislosti s Atumovým původem je třeba zmínit, že Atumovo jméno není uvedeno ani na fragmentech vápencového naosu, který v Héliopoli nechal vybudovat první panovník 3. dynastie Necerichet/Džoser. Zlomky, druhotně použité v základech mladší stavby, objevil Ernesto Schiaparelli při svém výzkumu Héliopole mezi lety 1903 a 1906 (Weill 1911: 9) a v současnosti jsou uloženy v Egyptském muzeu v Turíně. Celkem dvanáct zlomků kamenného naosu bylo nalezeno na Tell el-Hisnu při výzkumu ohradní zdi obklopující posvátný okrsek. Dva ze zlomků nesou panovníkovo Horovo jméno, na dalším bloku je zobrazen sedící panovník, u jehož nohou klečí tři ženy, jeho dvě dcery a patrně jedna královna (Stadelmann 2011: 328). Další fragmenty mohou představovat výjevy z Necerichetova svátku *sed a* nebo uctívání héliopolského Devatera. Pokud by skutečně šlo o zobrazení Devatera, pak by se podle Hermanna Keese (1961: 155) jednalo o jeho nejstarší zobrazení. S největší pravděpodobností jsou na reliéfech zachyceni bohové Geb a Sutech, nicméně zda jde v tomto případě o vyobrazení Devatera, stále zůstává otázkou, neboť doklady pro ostatní členy této skupiny božstev, a tedy i pro Atuma, chybí. Je však nutné mít na paměti, že z původní svatyně se dochovalo jen velmi málo.

Atum v Textech pyramid

Pro poznání staroříšské podoby Atuma jsou stejně jako pro mnoho ostatních božstev Staré říše základním zdrojem Texty pyramid. Objevily se sice poměrně pozdě, až na konci 5. dynastie, avšak předpokládá se, že jejich původ může sahát mnohem dál. Jednotlivá říkání vznikala postupně, což dokazuje i jejich jazyková podoba, a mohlo by se zdát, že lze určit starší a mladší říkání, a tím pádem jednoduše stanovit dřívější a pozdější náboženské představy. Ne vždy je to ale možné a není bezvýhradně prokazatelné, že novější fáze jazyka nemohly zaznamenat i starší představy, tudíž nelze s jistotou říci, která říkání zmiňující Atuma (a tím pádem i jeho role) jsou starší nebo mladší. Zato však lze z Textů pyramid vyčíst jeho charakteristiku a porovnat ji s pozdějšími představami s Atumem spojovanými.

Jedna z jeho základních rolí, uvedená hned v úvodu článku (bůh stvořitel), je doložena i v Textech pyramid. Říkání PT 600 uvádí, že Atum, v tomto případě synkretické božstvo Atum-Cheprer, povstal jako *benben* v Domě *benu* v Héliopoli. Sám ze sebe pak vytvořil první božský pár, boha Šua, který zastupuje vzduch a především světlo, a bohyni Tefnutu, jež představovala vlhký vzduch a ranní rosu. Konkrétně se zde píše, že Šu byl zrozen stvořitelovým kýchnutím nebo vyprsknutím, zatímco Tefnut byla

demiurgem vyplivnuta. V tomto případě byla uplatněna jakási druhotná slovní hříčka, která dává do souvislosti jména dvou uvedených božstev a způsob jejich zrození, neboť výraz pro slovo vykašlat zněl ve staroegyptštině *išš* a pro slovo vyplivnout *tf*. V náboženských textech jsou podobné slovní hříčky poměrně časté. Zajímavým detailem je skutečnost, že způsob zrození Šua a Tefnuty do jisté míry odráží také aspekty, s nimiž byli spojováni. Šu jako ten, který byl vykašlán, tedy ten, jenž vznikl suchým dechem, byl spojován se vzduchem a rovněž světlem, zatímco Tefnut, zrozená z vlhkých slin, byla považována za bohyni vlhkosti a ranní rosy.

V Textech pyramid se objevuje ještě jedno říkání zmiňující narození těchto dvou bohů. Je jím říkání PT 527, kde se uvádí, že Atum vznikl, pak masturboval v Héliopoli, a tím vytvořil Šua a Tefnutu. Ačkoliv zmíněná říkání uvádějí jiné verze stvoření prvního božského páru, pro staré Egyptěany to problematické nebylo, neboť s různými variantami téhož se lze v náboženských textech setkat velmi často. Nutno také podotknout, že přestože se uvedená říkání zdají na první pohled odlišná, mají i společné prvky: Například to, že první božský pár vznikl z tělesných tekutin boha stvořitele. Staří Egyptěané připodobňovali sliny ke spermatu, takže považovali i sliny za tekutinu, která dává život (Landgráfová 2013: 133).

V kontextu odborných diskusí týkajících se rozložení jednotlivých říkání a symbolického významu jednotlivých místností v nitru pyramid je jistě zajímavé zohlednit, na kterých místech se uvedená říkání nacházejí. James P. Allen (1994) se domnívá, že v rozmístění říkání se odráží symbolické pojetí jednotlivých místností. Podle jeho názoru staří Egyptěané ztotožňovali sarkofág s bohyní Nutou, pohřební komoru považovali za *duat*, čili zászvěti, předsíně chápali jako *achet*, tedy horizont, kde se denně rodí slunce, a chodbu jako prostor, kudy vychází duše zesnulého na nebesa. Na problematičnost této teorie upozornil Harold M. Hays (2009), a dal tak v podstatě impuls k novému výzkumu tohoto fenoménu. Na příkladu dvou výše uvedených říkání provedeme jakousi sondu do rozložení a umístění jednotlivých říkání ve vnitřních prostorech pyramid.

První říkání se nachází ve dvou pyramidách, v pyramidě Merenrea a Pepiho II. V obou bylo umístěno v pohřební komoře na východní stěně. Druhé říkání lze nalézt ve třech pyramidách, konkrétně u Pepiho I., Merenrea a Pepiho II., a nachází se ve stejné místnosti a na stejné zdi, konkrétně na západní stěně chodby vedoucí do/z nitra pyramidy. Je velmi zajímavé, že říkání popisující zrození Šua a Tefnuty dvěma různými způsoby se nacházejí v odlišných místnostech, což navádí k mnoha otázkám: Odehrávalo se každé zrození v jiném prostředí, a proto se Egyptěané snažili zachytit tuto představu také tím, že říkání umístili do jiných prostor? Nebo samotný způsob jejich stvoření měl vliv na umístění říkání? Případně, hrálo jejich umístění vůbec nějakou roli? Je třeba podotknout, že tento příklad Allenově teorii ne úplně nasvědčuje. Je rovněž nejasné, do které symbolické oblasti by měla být zařazena říkání zmiňující vznik prvních bohů, a tedy částečně i vznik světa. Vzhledem k tomu, že stejná říkání se nacházejí na stejných stěnách ve stejných místnostech, lze ovšem částečně s Allenem souhlasit v tom ohledu, že Egyptěané jistě měli nějakou koncepci pro umístění Textů pyramid. Dá se oče-

kávat, že vnitřní prostory v hrobkách mohly mít i svůj symbolický význam, prozatím ovšem nelze zcela spolehlivě určit jaký. Rozbíhající se výzkumy snad napomohou k lepšímu pochopení rozmístění Textů pyramid a symbolického významu místností v pyramidách.

V Textech pyramid se vyskytují i další Atumovy role – vystupuje buď ve vztahu k zesnulému panovníkovi, anebo bez vazby na něj. V souvislosti se zesnulým vládcem se objevuje zejména jako jeho otec (například PT 222, § 207) a předává mu svoji moc a své dědictví, což je prezentováno kupříkladu předáním koruny nebo trůnu (například PT 269, § 380). K Atumovi jsou připodobňovány jednotlivé části těla panovníka (například PT 213, § 135) a Atum také zajišťuje očistu, ochranu a výživu krále. Lze říci, že vše, co je pro Atuma, je rovněž pro duši vládce (PT 685, § 2065 atd.), i vládcovo znovuzrození je v Atumových rukou (PT 216, § 151).

Atum také vystupuje ve vztahu k mnoha různým bohům a je považován za jejich otce (PT 577, § 1521). Někteří z nich ho následují (PT 513, § 1173). Jsou zmiňovány též jeho děti (PT 600, § 1655). Objevuje se odkaz na Atuma v temnotě (PT 631, § 604), což by mohlo naznačovat spojitost s jeho preexistencí v temných a nehybných vodách praooceánu. Zajímavá je zmínka, že Atum byl dán Usirovi (PT 670, § 1982) – mohla by odkazovat na to, že Atum jako večerní slunce, podobně jako Usir, prošel smrtí, aby se mohl znovu zrodit.

Velmi často je Atum kladen do souvislosti se slunečními bohy Chepererem a Reem. Je s nimi buď synkreticky spojován, nebo stojí všichni vedle sebe jako bohové tří hlavních fází poutě slunečního boha denní oblohou: Cheperer byl chápán jako ranní podoba slunce, Re představoval slunce polední a Atum ztělesňoval večerní a zapadající slunce (PT 606, § 1695).

Texty pyramid se v souvislosti s Atumem zmiňují rovněž o jeho býcích (PT 403, § 701) a o tom, že prsty Atuma spočívají na rozích dlouhorožehého býka (PT 538, § 1302). Tato zvířata však nejsou uvedena jmenovitě, proto nelze rozhodnout, zda by tím mohli být míněni býci s Atumem spojování později (viz výše). Důležité však je, že již v těchto pramenech existují zmínky vyjadřující spojitost mezi Atumem a těmito zvířaty. Odkazy na jiná Atumova posvátná zvířata, kromě ptáka *benu*, se v Textech pyramid nevyskytují.

V říkání PT 676, § 2009 je uvedeno, že Eset a Nebthet vidí svého bratra Usira v den svátku Atuma, avšak nic bližšího se k svátku nedozvídáme. Zůstává otázkou, zda jde o nějaký reálný svátek, slavený Egyptěany ve světě živých, nebo zda měl význam pouze v zádušní, případně zászvětní sféře.

Jiné staroříšské prameny dokládající Atuma

Výše již bylo uvedeno, že staroříšské prameny zmiňující Atuma jsou velice sporé, a v souvislosti s pátráním po jeho původu byla věnována pozornost fragmentům héliopolského naosu. Někteří badatelé však soudí, že odkazy na tohoto boha lze vytušit z několika nepřímých zdrojů. První takový pramen by mohly představovat pyramidy, které podle některých názorů mají napodobovat praprahorek *benben* (Verner 2008: 124), což je odkaz také na Atuma v jeho aspektu stvořitele světa (Lehner 1991: 98). Tato teorie má jistě svá opodstatnění, mimo jiné na zá-

Obr. 5 Velká sfinga v Gíze s Chufuovou pyramidou v pozadí (foto M. Hloučová)

kladě toho, že vrcholek pyramidy se nazýval *benbenet* (ženský tvar od slova *benben*). Je vysoce pravděpodobné, že pyramidy mohly na počáteční pahorek odkazovat, avšak nelze s jistotou tvrdit, že je to jejich skutečná nebo jediná symbolika.

Dalším pramenem by mohla být Velká sfinga v Gíze (obr. 5), jelikož podle amerického archeologa Marka Lehnera (1991: 98) představuje symbol královské autority a je zároveň ztělesněním Atuma v jeho aspektu zapadajícího slunce, případně prapůvodního krále vystupujícího z praoceánu v podobě lva. Její symbolika není doposud zcela pochopena, ale na základě některých indicií lze předpokládat spojitost Sfingy se slunečními božstvy. Tu je možné najít v její podobě, neboť obecně sfinga a zejména lev měli úzkou vazbu ke slunečním božstvům (podrobněji viz de Wit 1995), a jednak také ve faktu, že v Nové říši byla Velká sfinga v Gíze dávana do souvislosti se slunečním bohem Harmachetem¹⁶. Herbert Ricke (1970: 35) se však domníval, že toto propojení existovalo již ve Staré říši a že Harmachet byl uctíván v chrámu nacházejícím se před Sfingou, v tzv. chrámu Sfingy. Ze Staré říše ovšem nemáme ani jeden doklad pro Harmacheta, a s Rickeho názorem proto nelze zcela souhlasit. Naopak spojení Sfingy se slunečním božstvem, přesněji se slunečním božstvem a královským úřadem, se zdá jako velmi reálné. Je otázkou, zda za toto sluneční božstvo můžeme považovat přímo Atuma. Jelikož mohl mít podobu lva¹⁷ i sfingy a byl spojován s večerním a zapadajícím sluncem, nelze tuto možnost zcela zamítnout, přestože žádné přímé doklady neexistují.

Co se týká zmínek o Atumovi v soudobých písemných pramenech, kromě Textů pyramid žádný jiný zprávitel neznáme. Atumovo jméno se neobjevuje například v královských análech na Palermské desce, jejichž vznik je datován do první poloviny 5. dynastie a jež kromě jiného zmiňují i důležité náboženské svátky a dary bohům, například Horovi, Reovi, Hathoře, Ptahovi, Anupovi nebo Vadžetě. Najdeme tam sice zmínky o Devateru a *bau* Héliopole, avšak o Atumovi jakýkoliv explicitní zápis chybí. Lze před-

pokládat, že zde byl chápán jako člen Devatera a že lidé, kteří záznamy kompilovali, neměli z blíže neznámých důvodů potřebu uvádět jednotlivé bohy Devatera jmenovitě. Zajímavý je v tomto ohledu také odkaz na *bau* Héliopole, což je patrně označení pro skupinu místních božstev mající úzkou vazbu k panovníkovi (Janák 2009: 236). Vzhledem k tomu, že se jedná o zmínky v královských análech, výskyt výše zmíněných bohů nepřekvapí. Je však také nutné mít na paměti fragmentárnost těchto pramenů.

Mnohem prokazatelnějším pramenem, kde je Atum zmíněn explicitně, je reliéf nalezený v Búbastidě (Navelle 1891: 6), který hovoří o panovníku Pepim I. jako o synovi Atuma, „Pána Héliopole“ (*z3-Itm nb Twnw*), a rovněž jako o synovi Hathory, „Paní Dendery“ (*z3-Hwt-Hr nbt Twnt*). Jde o poměrně ojedinělý pramen z období Staré říše a je zajímavé, že panovník je v tomto případě prezentován jako Atumův syn a že je zde odkaz na Atuma a Hathoru. To dokazuje, že již ve Staré říši existovala spojitost mezi těmito dvěma bohy a že Dendera byla chápána jako jakýsi protějšek Héliopole (viz výše).

Je možné, že zobrazení Atuma se mohlo nacházet v zádušním chrámu Pepiho II. Do dnešních dnů je v chrámu dochován pilíř, na němž je znázorněn panovník v objetí Re-Harachteje. Karol Myśliwiec (1983: 298) uvádí, že v tomto prostoru byly nalezeny fragmenty reliéfu, ze kterých se dá usuzovat, že na nich mohl být vypodobněn Pepi II. v přítomnosti Atuma s dvojitou korunou. Zdá se tedy, že v 6. dynastii začal být Atum zobrazován na reliéfech.

Je zajímavé sledovat, že Atum se nevyskytuje ve vlastních jménech té doby, ať již královských nebo nekrálovských. Neexistuje ani titul, který by ho explicitně zmiňoval. Je sice znám titul *m3 wr*, který je považován za titul héliopolského velekněze,¹⁸ a tím pádem by vypovídal o Atumově kultu, žádné doklady jiného titulu spojeného s Atumem však nemáme. Žádnou zmínku o Atumovi není možné nalézt ani v abúsírských papýrech, ani v nekrálovských hrobkách Staré říše.

Závěr

Jak vyplývá z předchozího textu, mnohé Atumovy role, které byly představeny v úvodu článku, je možné vysledovat už ze staroříšských pramenů. Co se však Atumova původu týče, není téměř možné zjistit něco konkrétnějšího. Lze akceptovat teorii, že byl původním héliopolským božstvem, avšak tato hypotéza je založena na slabé pramenné základně.

Mnohem více se o Atumovi můžeme dozvědět z Textů pyramid, kde jednak vystupuje jako stvořitel světa a bohů, a jednak je dáván do souvislosti s královským úřadem a s blaženým posmrtným životem panovníka. Rovněž je zmiňován v souvislosti s večerním sluncem a také je zde vyjádřen jeho vztah k mnoha různým bohům, zejména ke slunečným, ale například i k Usirovi nebo Horovi. V Textech pyramid se kromě toho vyskytují záznamy o zvířatech, majících vazbu k Atumovi – o býcích a ptákově *benu*. Doba Staré říše se od následujících období v tomto případě dosti odlišuje, neboť od Nové říše je s Atumem spojováno velké množství posvátných zvířat. Obdobně to platí také pro jeho atributy. Výzkum záznamů o Atumovi v Textech pyramid však není zdaleka u konce a lze předpokládat, že podrobnější zkoumání těchto textů přinese ještě mnohá další důležitá zjištění.

Zajímavé jsou hypotézy, které s Atumem nebo Atumovým kultem spojují pyramidu a sfingy, zejména Velkou sfingu v Gíze. Ačkoliv k nim neexistují prokazatelné prameny, lze připustit jejich správnost.

Zůstává nepopíratelnou skutečností, že Atum měl velký význam v představách o stvoření světa a v královské ideologii staroegyptského státu. Z nekrálovského prostředí není prameny doložen. Je sice pravdou, že zmínky o něm se vyskytují v Textech rakví, tedy v textech zapisovaných na dřevěné rakve, zdi hrobek a předměty pohřební výbavy osob nekrálovského původu, dostupných širším vrstvám společnosti. Tyto texty jsou však datovány do První přechodné doby a Střední říše, i když první doklady se objevují již na konci 6. dynastie. Existují ale jisté náznaky toho, že podobné texty mohly být užívány hodnotáři již během Staré říše, a zdá se, že mohly vycházet ze stejných zdrojů jako Texty pyramid.¹⁹ Pokud by tomu tak skutečně bylo, pak by to znamenalo, že Atum hrál důležitou roli také v zádušních představách nekrálovských osob. Lze jen doufat, že systematictější výzkum nejen náboženských, ale i administrativních a dalších pramenů pomůže lépe pochopit zmíněné fenomény a dovolí nám lépe porozumět bohu, jenž dal vzniknout světu.

Tento výstup vznikl v rámci projektu *Božstva se slunečnými aspekty v době Staré říše* řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze z prostředků Specifického vysokoškolského výzkumu na rok 2014.

Poznámky:

- ¹ Atumova posvátná zvířata, epiteta a verze jeho jména, jak se vyskytují v průběhu egyptských dějin, zpracoval Karol Myśliwiec (1978 a 1979).
- ² Obecně k Atumovi viz např. Janák (2005), Kákosy (1975), Myśliwiec (2001) nebo Pinchová (2002).
- ³ K pilíři *ium* podrobněji viz Morfinová (1997).

- ⁴ Karl Martin, který se detailně zabýval obelisky, se však domnívá, že spojitost mezi pilířem *ium* a obeliskem neexistuje. Podle jeho názoru byl *ium* původně pouze architektonickým prvkem. Nemělo by se také podle něj mluvit o pilíři, ale spíše o sloupu (Martin 1977: 17).
- ⁵ Jedná se o značku O28 v seznamu hieroglyfických značek vytvořeném Sirem Alanem H. Gardinerem (1927). Na tento seznam bude ještě níže v textu odkazováno.
- ⁶ O fénixovi se zmiňuje například Hérodotos (Dějiny II, kapitola 73). Podle Řeků měl žít pět set let.
- ⁷ Jeho charakteristika je mnohem obsáhlejší (viz Kákosy 1982), avšak pro účely tohoto článku postačí zmínit pouze jeho základní role. K jeho významu viz také Tolmatchevová (2003) s odkazy na další literaturu.
- ⁸ Fénixova perioda byla stejně dlouhá jako tzv. Sirovia perioda. Sirius je nejjasnější hvězdou severní oblohy, jednou ročně zapadá za horizont a po dobu přibližně 70 dní není vidět. Poté vychází společně se sluncem, přičemž se mluví o tzv. heliakálním východu Siria. Tento astronomický jev ohlašoval počátek nilských záplav (v ideálním případě) a podle našeho datování připadá přibližně na 19. července. Je známo, že egyptský občanský kalendář měl 365 dní, čímž byl o čtvrtinu dne kratší než siderický rok. Proto docházelo k tomu, že se civilní kalendář s východem Siria neshodoval. K vyrovnání tohoto stavu došlo až po 1461 letech.
- ⁹ K významu korun viz Abubakr (1937) nebo Goebsová (2008).
- ¹⁰ Tato scéna se zobrazením Atuma je součástí reliéfní výzdoby například v zádušním chrámu Ramesse II., zvaném Ramesseum, kde se nachází na západní stěně první malé hypostylové síně (obr. 3).
- ¹¹ Představa pahorku vystupujícího z vod praoceánu měla svůj reálný základ odporovaný z přírody, kdy po každoročních záplavách voda postupně opadávala a začala se z ní vynořovat souš.
- ¹² Existenci monumentálního obelisku v horním chrámu někteří badatelé popírají. Již sami výkopci zdůrazňovali, že jejich rekonstrukce obelisku je pouze hypotetická (Borchardt 1905: 12; Ricke 1965: 11). Tato podoba byla odvozena zejména na základě determinativů u názvů slunečních chrámů. Podle Karla Martina (1977: 20) se tomu však nedá příliš důvěrovat.
- ¹³ Podrobněji k Rutejovi viz Zandee (1992) nebo de Wit (1995).
- ¹⁴ Je velmi diskutabilní, zda je možné ztotožňovat hermopolského Amona s vasetským, tedy thébským Amonem, jenž byl od Střední říše hlavním státním bohem (podrobněji viz například Sethe 1929).
- ¹⁵ Podrobněji ke vztahu Ptaha a Atuma viz Holmbergová (1946).
- ¹⁶ Jméno se překládá jako „Hor na obzoru“. Fakt, že Velká sfinga byla v době Nové říše uctívána jako Harmachet, dokazuje například tzv. Mentuherova stéla, kterou objevil Selim Hassan v Gíze. Dnes se stéla nachází ve sbírkách Egyptského muzea v Káhiře (JE 72273).
- ¹⁷ Podle Myśliwiece (1978: 12–13) se jedná o Atumovu původní podobu.
- ¹⁸ Podrobněji k tomuto titulu viz například Mursí (1972).
- ¹⁹ Pro shrnutí pramenů a diskuse k danému tématu viz Janák (2012: 202–206).

Literatura:

- Abubakr, Abd el Monem Joussef: 1937 *Untersuchungen über die ägyptischen Kronen*, Glückstadt – Hamburg – New York: Verlag J. J. Augustin.
- Allen, James P.: 1994 „Reading a Pyramid“, in: Berger, Catherine – Clerc, Gisele – Grimal, Nicolas (eds.), *Hommages à Jean Leclant. Vol. 1. Études pharaoniques*, Le Caire: Institut français de l'archéologie orientale, s. 5–28.
- Allen, Thomas G.: 1916 *Horus in the Pyramid Texts*, Chicago: University of Chicago.
- Bauval, Robert G.: 1989 „Investigation on the Origins of the Benben Stone: Was it an Iron Meteorite?“, *Discussions in Egyptology* 14, s. 6–16.
- Bonnet, Hans: 1952 *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin: Gruyter.

- Borchardt, Ludwig: 1905 *Das Re-Heiligtum des Königs Ne-woser-re (Rathures)*. Bd. 1. *Der Bau*, Berlin: Duncker.
- Gardiner, Alan H.: 1927 *Egyptian Grammar*, Oxford: Clarendon Press.
- Goebis, Katja: 2008 *Crowns in Egyptian Funerary Literature. Royalty, Rebirth and Destruction*, Oxford: Griffith Institute.
- Griffiths, J. Gwyn: 1960 *The Conflict of Horus and Seth from Egyptian and Classical Sources*, Liverpool: Liverpool University Press [Liverpool Monographs in Archaeology and Oriental Studies 4].
- Habachi, Labib: 1988 *The obelisks of Egypt. Skyscrapers of the past*, Cairo: American University in Cairo Press.
- Hays, Harold M.: 2009 „Unreading the Pyramids“, *Bulletin de l'Institut français de l'archéologie orientale* 109, s. 195–220.
- Hérodotos: 2004 *Dějiny aneb Devět knih dějin nazvaných Músy*, překlad J. Šonka, Praha: Academia.
- Holmberg, Maj Sandman: 1946 *The God Ptah*, Lund: Gleerup.
- Janák, Jiří: 2005 *Brána nebes. Bohové a démoni starého Egypta*, Praha: Libri.
- 2009 *Staroegyptské náboženství I. Bohové na zemi a v nebesích*, Praha: OIKOYMENH.
- 2012 *Staroegyptské náboženství II. Život a úděl člověka*, Praha: OIKOYMENH.
- Kákosity, László: 1975 „Atum“, in: Helck, Wolfgang – Westendorf, Wolfhart (eds.). *Lexikon der Ägyptologie 1*, Wiesbaden: Harrassowitz, sl. 550–552.
- 1982 „Phoenix“, in: Helck, Wolfgang – Westendorf, Wolfhart (eds.). *Lexikon der Ägyptologie 4*, Wiesbaden: Harrassowitz, sl. 1030–1039.
- Kaplony, Peter: 1963 *Die Inschriften der ägyptischen Frühzeit*, Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- Kees, Hermann: 1961 *Ancient Egypt. A Cultural Topography*, London: Faber and Faber.
- Landgráfová, Renata: 2013 „Magie, ‚matka‘ vědy“, in: Kutílek, Miroslav – Landgráfová, Renata – Navrátilová, Hana. *Homo adaptabilis. Lidé jsou přizpůsobiví*, Praha: Dokořan, s. 115–143.
- Lehner, Mark Edward: 1991 *Archaeology of an Image. The Great Sphinx of Giza*, Ann Arbor: UMI Dissertation Services.
- Martin, Karl: 1977 *Ein Garantsymbol des Lebens. Untersuchung zu Ursprung und Geschichte der altägyptischen Obelisk bis zum Ende des Neuen Reiches*, Hildesheim: Gerstenberg [Hildesheimer ägyptologische Beiträge 3].
- Meltzer, Edmund S.: 2001 „Horus“, in: Redford, Donald B. (ed.). *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, Vol. II*, Oxford: Oxford University Press, s. 119–122.
- Mond, Robert: 1934 *The Bucheum. Vol. 1. The history and archaeology of the site*, London: Egypt Exploration Society.
- Morenz, Ludwig D.: 2002 „Die Götter und ihr Redetext. Die ältestbelegte Sakral-Monumentalisierung von Textlichkeit auf Fragmenten der Zeit des Djoser aus Heliopolis“, in: Beinlich, Horst et al. 5. *Ägyptologische Tempeltagung. Würzburg, 23. – 26. September 1999*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag [Ägypten und Altes Testament 33], s. 137–158.
- Morfin, Marguerite: 1997 „Le support-ion et la lune“, in: Berger, Catherine – Mathieu, Bernard (eds.). *Études sur l'ancien Empire et la nécropole de Saqqâra, dédiées à Jean-Philippe Lauer*, Montpellier: Université Paul Valéry [Orientalia Monspeliensia 9], s. 315–325.
- Mursi, Mohamed I.: 1972 *Die Hohenpriester des Sonnengottes von der Frühzeit Ägyptens bis zum Ende des Neuen Reiches*, München: Deutscher Kunstverlag [Münchner ägyptologische Studien 26].
- Myśliwiec, Karol: 1978 *Studien zum Gott Atum I. Die Heiligen Tiere des Atum*, Hildesheim: Gerstenberg [Hildesheimer ägyptologische Beiträge 5].
- 1979 *Studien zum Gott Atum II. Name, Epitheta, Ikonographie*, Hildesheim: Gerstenberg [Hildesheimer ägyptologische Beiträge 8].
- 1983 „Die Parallele von Atum und Re-Harachte“, *Studien zur Altägyptischen Kultur* 10, s. 297–306.
- 2001 „Atum“, in: Redford, Donald B. (ed.). *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, Vol. I*, Oxford: Oxford University Press, s. 158–160.
- Naville, Edouard: 1891 *Bubastis (1887–1889)*, London: Trübner.
- Pinch, Geraldine: 2002 *Egyptian Mythology. A Guide to the Gods, Goddesses, and Traditions of Ancient Egypt*, Oxford: Oxford University Press.
- Ricke, Herbert: 1935 „Der ‚Hohe Sand in Heliopolis‘“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 71, s. 107–111.
- 1965 *Das Sonnenheiligtum des Königs Userkaf I. Der Bau*, Kairo: Schweizerisches Institut für Ägyptische Bauforschung und Altertumskunde [Beiträge zur ägyptischen Bauforschung und Altertumskunde 7].
- 1970 *Der Harmachistempel des Chefren in Giseh*, Wiesbaden: F. Steiner [Beiträge zur ägyptischen Bauforschung und Altertumskunde 10].
- Sethe, Kurt: 1929 *Amun und die acht Urgötter von Hermopolis. Eine Untersuchung über Ursprung und Wesen des ägyptischen Götterkönigs*, Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaft.
- 1930 *Urgeschichte und älteste Religion der Ägypter*, Leipzig: Brockhaus [Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 18/4].
- Stadelmann, Rainer: 2011 „Where Were the Queens of the Early Dynastic Period and the Queens of Djoser Time Buried“, in: Callender, Vivienne Gae – Bareš, Ladislav – Bárta, Miroslav – Janák, Jiří – Krejčí, Jaromír (eds.). *Times, Signs and Pyramids. Studies in Honour of Miroslav Verner on the Occasion of His Seventieth Birthday*, Prague: Faculty of Arts, Charles University, s. 375–389.
- Tillier, Anaïs: 2013 „Sur la place d'Horus dans l'ennéade héliopolitaine“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 140, s. 70–77.
- Tolmatcheva, Elena G.: 2003 „A Reconsideration of the Benu-bird in Egyptian Cosmogony“, in: Hawass, Zahi (ed.). *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century. Proceedings of the Eight International Congress of Egyptologists Cairo, 2000, Vol. 2. History, Religion*, Cairo: American University in Cairo Press, s. 522–526.
- Verner, Miroslav: 2008 *Pyramidy*, Praha: Academia.
- Weill, Raymond: 1911 „Monuments nouveaux des premières dynasties. Un temple de Noutirkha-Zosir à Héliopolis“, *Sphinx* XV, s. 9–26.
- Westendorf, Wolfhart: 1983 „Die Sonnenscheibe auf dem Schlitten: Atum oder Re-Atum?“, *Göttinger Miszellen* 62, s. 85–88.
- de Wit, Constant: 1995 *Le rôle et le sens du lion dans l'Égypte ancienne*, Luxor: Gaber Aly Hussein.
- Zandee, Jan: 1992 „The Birth-giving Creator-god in Ancient Egypt“, in: Lloyd, Alan B. (ed.). *Studies in Pharaonic Religion and Society in Honour of J. Gwyn Griffiths*, London: Egypt Exploration Society, s. 169–185.

Abstract:

The creator god of Heliopolis Atum and his Old Kingdom characteristic

Atum was one of the most important deities of the Egyptian centre of the sun cult, Heliopolis. He was venerated as the primeval god who created the world, gods and humans there. He is (so far) attested from the Old Kingdom onwards, and during the long period of Egyptian history he had acquired more and more roles, attributes and epithets. The number of sacred animals connected with him increased, too. The article concentrates on his original roles and the question where Atum's origin is to be found. His Old Kingdom characteristic is based on various types of Old Kingdom sources, mainly the Pyramid Texts.